

İnanç Gelişimi ve Kimlik Siyaseti Üzerine Yorumlar: Belkıs Kıssası Örneği

Doç. Dr. Beyazıt Yaşar SEYHAN

OKU Divinity Fac. Psychology Of Religion, Osmaniye, TR.

ORCID: 0000-0001-7404-3976, beyazit.seyhan1@gmail.com

Özet¹

Fowler'ın inanç gelişim kuramı son dönemlerde yapılan en kapsayıcı inanç gelişim kuramlarından biridir. Bireyin yaşam sürecini kapsayan bu kuramın bazı verileri ile kimlik siyaseti hakkında bazı yorumlar Belkıs kıssası üzerinden yapılmıştır. Kur'an geçmiş olaylar hakkında sadece tarihi bilgi aktarmayı hedeflemeyi aksine bu tarihi olayların insanlar tarafından yorumlanmasını ister. Bu tarihi olaylardan biri de Belkıs ile Süleyman Peygamber kıssasıdır. Bu çalışmada Belkıs ve onun toplumunun inanç gelişimi ile kimlik siyasetinin inanç gelişim teorisi açısından değerlendirilmesi yapılacaktır. Kimlik siyaseti, bireyin toplumsal gelişimini etkileyen bir faktördür. İnanç gelişimini bile kimlik siyaseti etkileyebilir. Kimlik siyaseti, dini inançlar açısından bireysel ve toplumsal gelişimi etkileyebildiği görülmekle birlikte bazı durumlarda inanç gelişimi de kimlik siyasetini etkileyebilir. İşte Belkıs kıssasının durumu buna örnektir. Belkıs kıssası tahlil edildiğinde görülecektir ki, bir toplumun inanç gelişimi bir yöneticiye bağlı olarak değişebilirken o yöneticinin inanç gelişimi de kendi toplumunun kimlik siyasetini belirleyebilmektedir. Eğer Belkıs "zelotizm" tarzında kimlik siyaseti izleyip kendisinin ve toplumunun yeni bir dini inanca girmesini istemeseydi Hz. Süleyman ile savaşmayı tercih etmiş olacaktı. Kendisini izleyen toplum ve bürokrasi de onu bu konuda desteklerdi. Ancak Belkıs savaş yerine "herodianizm" tarzında kimlik siyaseti izleyip diyalog tercih etmiş ve görüşmeler sonunda yeni dini inancı benimsemiştir. Böylece kendisini takip eden toplum da bu yeni inancı kabul etmiştir. Fowler'ın inanç gelişimi açısından bakıldığında, Belkıs'ın bu tavrı onun inanç gelişimi açısından dördüncü evreden beşinci evreye geçiş halinde olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak Belkıs esnek inanç gelişim aşamasında olduğu için yeni bir inancı benimsemeye zorluk çekmemiş ve kendi toplumu da onun bu siyasetine isyan etmemiştir.

Anahtar Kelimeler: İnanç Gelişimi, İnanç Gelişim Teorisi, Kimlik Siyaseti, Belkıs, Süleyman Peygamber.

Comments on Faith Development and Identity Policies: The Example of Belkıs Kısa (Parable)

Abstract

¹ Bu makale, 11-12 Eylül 2023 tarihinde Delhi: 8. Uluslararası Asya Pasifik Modern Bilimler Kongresinde yapılan sunumdan geliştirilerek oluşturulmuştur (Delhi: 8. Asia Pacific International Modern Sciences Congress, ss: 307-318).

Fowler's faith development theory is one of the most comprehensive faith development theories in recent times. Some data of this theory, which covers the life process of the individual, and some comments about identity politics were made through the story of Belkıs. The Qur'an not only wants to convey historical information about the events of the past period, but also wants to have been interpreted these historical events. One of these historical events is the story of Belkıs and Prophet Solomon. In this study, belief development and identity politics of Belkıs and her society will be evaluated in terms of belief development theory. Identity politics is a factor that affects the social development of the individual. Even the development of faith can be influenced by identity politics. Although identity politics seems to affect individual and social development in terms of religious beliefs, in some cases, belief development can also affect identity politics. Here is the situation of the parable of Belkıs, an example of this. When the parable of Belkıs is analysed, it will be seen that while the belief development of a society can develop depending on a manager, the belief development of that manager can determine the identity politics of her own society. If Belkıs did not want her society to enter a new religious belief in terms of identity politics and preferred to fight with the prophet Solomon, the society and bureaucracy that supported her would have also supported her. However, Belkıs preferred dialogue instead of war and adopted the new religious belief. Thus, the society that followed her accepted this new belief. From the point of view of Fowler's belief development, this attitude of Belkıs shows that she is in transition from the fourth to the fifth phase in terms of belief development. As a result, Belkıs did not have any difficulties in adopting a new belief since flexible belief was in the development stage, and her own society did not rebel against her policy.

Key Words: Belief Development, Belief Development Theory, Identity Politics, Belkıs, Prophet Solomon.

GİRİŞ

Sosyal psikolojinin temel kavramlarından olan “kimlik” kavramı ile din psikolojinin temel araştırma konularından olan “inanç ve inanç gelişimi” sadece modern insanın değil aynı zaman da geçmiş dönemdeki toplumların üzerinde düşündüğü olgulardandır. Burada olgu denilmesinin nedeni olarak söz konusu bu kavramların insan dışında var olup insanı kadim dönemlerden bu yana etkilediği gösterilebilir. İnsan farkında olsa da olmasa da yaşadığı toplum içinde bir kimliğe ve inandığı/inandırıldığı dinin veya (dinî/seküler) inanç şeklinin gelişimine bizzat kendisi tanıklık eder. Bu çalışmada ilk olarak “kimlik” kavramının kelime ve terim anlamlarından bahsedilerek Fowler'ın inanç ve inanç gelişim kuramına değinilecek ve son olarak bu iki kavramın çerçevesince Süleyman Peygamber ile Belkıs kıssasının yorumuna dair birkaç görüş ileri sürülecektir.

Birey toplumsal bir varlık olması yönü ile yaşadığı toplum içinde kimlik geliştirirken, yakın çevresinin kendisine öğrettiği dinî veya seküler inancını da benimseyip özümsemeye devam eder. Yani insan, bir yandan “*sosyal bir ortam içinde bir kimlik geliştirirken*” bir yandan da inanç gelişimini sürdürür.

Dikkat edilirse yukarıda “*sosyal bir ortamda içinde bir kimlik geliştirirken...*” ifadesi geçmektedir çünkü “kimlik” kavramı sosyal psikolojiyi daha çok ilgilendirir. Kişilik kavramı ile yakından ilgili olsa da “kimlik” topluma kültüre bağımlı olarak bireyin sosyal ortamlarda elde ettiği veya sosyal ortamların bireye yüklediği psiko-sosyal özellikler, karakterler veya görevler olarak görülmektedir (Vatandaş, 2019: 27; Kula, 1986: 15-16). Bundan dolayı kimlik kavramını sosyal psikoloji ile sosyolojinin ele aldığı kavramlardan biri olarak görmek gerekir. Kimlik ile benlik veya kişilik kavramları yakın anlamlı olsa da kimlikte dışı karşı yansıtılan bir yön vardır. Bu yüzden kimlik kavramı, benlik ve kişilik ile karşılaştırıldığında sosyolojiye veya sosyal psikolojiye en yakın kavram olarak durmaktadır. Zaten kimlik

kavramının sözlük anlamına bakıldığında da bu sonuca ulaşılabilir. Buna göre Türk Dil Kurumu (TDK) tarafından yayınlanan Türkçe Sözlükte (<https://sozluk.gov.tr/>) “kimlik” şu şekilde tanımlanmaktadır:

A. Toplumsal bir varlık olarak insanın nasıl bir kimse olduğunu gösteren belirti, nitelik ve özelliklerin bütünü, etiket.

B. Kişinin kim olduğunu tanıtan belge, kimlik kartı, tanıtma kartı, hüviyet, hüviyet cüzdanı.

C. Herhangi bir nesneyi belirlemeye yarayan özelliklerin bütünü; çehre.

Terim anlamı da kimlik kavramının sosyolojiyi veya sosyal psikolojiyi yakından ilgilendirdiğini gösterir. Buna göre kimlik kavramının terim anlamı olarak şöyle bir tanım yapılabilir: “*Bedensel duyumlarımızla, imajımızla, amaçlarımızla, değer yargularımızla ve yaşadıklarımızla olduğu kadar ait olduğumuz cinsiyet, etnik-dinî yapı, yaş, statü vb. gibi toplumsal konumumuzla ve başkalarının bize ne gözle baktığına ilişkin inançlarımızla şekillenen bir kavramdır*” (Budak, 2009:432). Görüleceği üzere kimlik doğuştan getirilen özelliklerin oluşturduğu bir kavram değildir. Genellikle sonradan toplum içinde oluşturulan bir kavramdır.

a. Kimlik Siyaseti

Arapça kökenli olan “siyaset” kelimesi, Arapça sözlüklerde at terbiyesi, at bakımı (seyislik) veya eğitimi, hayvanı ehlileştirmek, bir şeyi düzgün ve iyi olması için özenle gözetip korumak gibi anlamlara gelirken, toplum işlerini üstlenmek, yönetmek veya yönetme sanatı şeklinde de tanımlanır. (“SVS” maddesi için bk. Fîruzabâbî, Kamusu'l-Muhit; Tâcu'l-Arus, Kâmus Tercümesi, II, 938-939; Mutçalı, 1995). Modern anlamı ile politika olan siyaset devlet işlerini düzenleme ve yürütme sanatıyla ilgili özel görüş veya anlayış anlamına gelir (bkz. TDK).

Kimlik siyaseti kavramı popüler bir kavramdır. Kimlik siyaseti, bireysel kimliklerden çok, kolektif kimlikler üzerinden işlemektedir (Göktolga, 2013: 122). Bir toplumdaki kimlik belirleyici fonksiyonuna sahip özellikler üzerine oluşturulan bir siyaset biçimini ifade eder. Örneğin, etnik-ırksal kimlik, cinsel kimlik, dinî, milli veya toplumsal sınıf-grup gibi kimlik belirleyicileri üzerine oluşturulan siyaset türüne kimlik siyaseti denilebilir. Hall, kimlik siyaseti denilince ilk olarak ırkçı toplum uygulamalarına karşı belli bir kimliğin savunmacısı haline gelmek olarak tanımlandığından bahseder (Hall, 1998: 76). Kimlik siyaseti denilince akla azınlık grupların izlediği siyaset veya onlara karşı izlenen siyaset gelmemelidir. Kimlik siyaseti, sadece bir devletin kendi içindeki bir siyaset tarzını ifade etmez, o devletin veya toplumun diğer toplumlara karşı takındığı kimlik merkezli genel siyaseti de ifade eder. Örneğin bir Müslüman toplumun, Hristiyan olan Batı'ya karşı izlediği genel siyasetin içinde bazı durumlarda dinî açıdan takındığı siyaset tarzı da bir kimlik siyasetini ifade eder.

Herhangi bir kimlik üzerinde izlenen siyasetin hem olumlu hem de olumsuz yönleri olabilir. Kimlik siyaseti toplumsal çatışmayı artırabileceği iddia edilse de çok kültürü toplumlarda azınlık grupların kendilerini korumaya ve yaşamaya yardımcı olabilir, dahası o toplumdaki diğer kimliklerle çatışmaları azaltabilir ve toplumsal bütünleşmeyi artıran bir özelliğe de sahip olabilir (Hall, 1998). Önemli olan kimlik üzerine yapılan siyasetin nasıl yapıldığı ve kimler tarafından yapıldığıdır. Örneğin, kimlik veya kimlik siyaseti dinî inançları etkileyebilirken dinî inançlar da kimlik siyasetini etkileyebilir. Dinin kimlik belirlemede bir gücü varken kimliklerin de dinî veya seküler inançların gelişiminde bir fonksiyonu vardır (Hogg, 2012; Jetten, Haslam ve Haslam, 2012). Bunun için siyasetin hangi kimlik veya hangi dinî inanç üzerinden yapıldığı önemlidir.

b. İnanç ve İnanç Gelişim Teorisi (FDT)

Burada üzerinde durulacak diğer kavram inanç ve inanç gelişimidir. İnanç ve inanç gelişimi, din psikolojisini ilgilendiren ana/temel kavramlardan birdir. İnanç kavramının doğrudan din ile ilişkili olduğu

düşünülür. Yani inançlı olma ya da inançlı olmama denilince ilk akla gelen bir dini gelenek içerisinde yer alıp almama durumudur. Fakat din psikolojisinde inanç kavramı çoğunlukla bir dünya görüşüne bağlı olup olmama durumudur. Yani inanç, bir dinî inancı kapsayabildiği gibi seküler bir hayat tarzına ait bir inanç sistemini de kapsayabilir (Martin, 2007: 17 vd.). İslam’da dinî inanç denilince iman akla geldiği gibi diğer dinlerde de inanç deyince akla o dinin inanç sistemi gelir. İnancın daha genel veya evrensel öte yandan bir dinî inanç sisteminin ise daha özel veya dar kapsamlı olduğunu düşünebiliriz. Fakat İngilizcedeki inanç-iman kavramına gelince durum biraz farklı olabiliyor. Herhangi bir İngilizce sözlüğe bakıldığında iman ve inanç kavramlarının İngilizce karşılığı olarak iki kelime ortaya çıkar. Biri “faith” diğeri “belief”tir.

Birbirine çok benzeyen bu iki kelimeden biri olan “faith” dinî inancı kastederken iman olarak daha çok karşımıza çıkar. Belief kelimesi ise daha çok inanç olarak kullanılır ve günlük dilde sıradan işler için daha sık kullanılır. Din psikolojisi açısından düşünüldüğünde “faith” kelimesi biraz daha otantik ve ağırlığı olan bir kavram gibidir. Günümüz İngilizcesinde doğrudan fiil olarak kullanılmayan “faith” kelimesinin taşıdığı bu otantik ve ağır anlamını, doğrudan fiil olarak kullanılan “believe” kelimesine “in” edatı getirince ancak karşılayabiliriz. Yani “I believe in God” deyince “I have faith in God” denildiğini anlarız. Kısacası, “belief in” ile “(have) faith in” kelimelerinin Türkçe karşılığının daha genel ve evrensel kullanımlara uygun olarak bir şeye olan inanç karşılığında kullanıldığını söyleyebiliriz. İşte bu açıdan bakıldığında, James Fowler, evrensel bir inanç kavramının olduğunu düşünmüş ve inanç gelişimi teorisini geliştirmiştir. Bu inanç gelişim teorisinde, Fowler, orijinal adına “faith development theory” diyerek “faith” kelimesini kullanmayı tercih etmiştir. Fowler’a (2009) göre İnanç Gelişim Teorisi (FDT), gelişimsel psikolojilerin ve Hristiyan kökenlerden gelen liberal teoloji geleneğinin yakınsamasını temsil eder. Kuzey Amerika’da birçok yetişkin ve çocuk üzerinde yaptığı derinlemesine mülakatlar çerçevesince yürütülen ampirik çalışmalar sonucu ortaya çıkan bu teori (Fowler, 2009) inanç kavramının evrenselliğine vurgu yapar. Aslında Fowler, tüm insanların bir dine bağlı olsun ya da olmasın bir inanç geliştirdiğini düşünmektedir. Tüm insanlar bir şeye bağlanma ihtiyacı duyar. Bağlandığı şeyler onun dünya görüşünü oluşturur. Fowler (1995: 4) bu konuda çok daha ileri giderek hayvanların bile yaşamlarını biçimlendirme, nesnelere anlam kazandırma, anlam imgeleri arama çabasını insanlar gibi bilinçli olarak yapmasalar bile insanlardan daha ileri düzeyde içgüdüsel olarak yaparlar görüşünü ortaya atar.

Burada Fowler’ın evrensel anlamda kullandığı “faith” kavramına değinerek Türk din psikolojisi açısından bir eleştirel konuya değinmek gerekmektedir: “İman mı evrensel inanç mı?” Yani herkesin bir imanını mı vardır yoksa inancı mı? Bu soruya cevap arayan Fowler “faith” kavramının evrensel olduğu görüşündedir. Eğer “faith” kavramına Türkçe olarak “iman” anlamını yüklerseniz Fowler’a göre herkesin bir imanını olmak zorundadır. Türkiye’deki din psikologları açısından asıl sorun da burada başlar. Eğer “faith” kavramına iman kavramı olarak bakıldığında evrenselliği yakalamak adına herkesin bir imanının olması gerekir. O zaman burada Türk-İslam kültürü açısından ciddi problemler çıkacaktır. Türkiye’de ateist olan bir insanın imanının olduğunu iddia ederseniz buna itiraz eden çok kişi çıkar. Kavramların kullanımı kültürden kültüre değişebilir. Batı kültüründe “faith” kelimesine iman kelimesini yüklerseniz ama buna dinî inanç anlamında iman diyemezsiniz. Zaten Fowler (1995: 10) da (Smith’i eleştirirken) bunu şöyle dile getirir: “*Ama aslında günümüzde herhangi bir geçerli dini gelenek içine girmediğini hisseden pek çok kişide inanç (faith²) oluşturma ve sürdürme mücadelesi bulunmaktadır.*” Bu cümleden anlaşılmaktadır ki, Fowler, faith kavramına evrensel bir anlam yükleme gayretindedir. Daha sonra faith kavramının anlamının etrafını çizen Fowler (1995: 14-15), “faith”in itikadi veya dinî olmaktan ziyade aşkınlık talebinde olan insan için temel bir kategori olduğunu ve insan yaşamı için evrensel-genel olduğunu söyler. Bütün dini gelenekler “faith” kavramına katkı sağlasa da insan için “faith” insanlığı ayırtıran değil kişinin umutlarına, çabalarına, düşüncelerine ve eylemlerine amaç ve hedef veren bütünsel ve bireysel bir yönelimdir (Fowler, 2015: 14).

² Cümlelerin orijinal metninde “faith” kelimesi kullanılmıştır. Türkçeye “dinî inanç yani iman” diye çevirmek uygun olmadığını göstermek için burada parantez içinde verilmiştir.

Kıscacası Fowler, “faith” kavramına evrensel, bütünsel, birçok psikolojik süreçleri içeren derin ve dinamik anlamlar yüklemektedir (Fowler, 2015). *Böyle bir kavrama Türkiye’de iman karşılığını vermek Batı’yı aynen taklit etmektir. Yapılması gereken, Fowler’ın “faith” kavramına yüklediği anlamın karşılığı olarak Türkçe bir kavram bulunmasıdır.* Bu da Ok’un dediği gibi belki dünya görüşü olabilir (Ok, 2007). Belki de “anlam arayışı/anlamlandırma”, “psikolojik/bireysel inanç-kanaat” ya da “evrensel inanç/genel inanç” gibi kavramlar olabilir.

Fowler’ın İnanç Gelişim Teorisinin (FDT) aşamaları nelerdir? Fowler, sıfırdan başlamak üzere 7 basamaklı inanç gelişimi kuramı ileri sürmüştür. Bu aşamalar bireysel gelişim ve hayat yaşı ile doğru orantılıdır. Bunlar şunlardır:

- a. 0. Evre-Bebeklik-Farklılaşmamış (Belirginleşmemiş) İnanç Aşaması (0-2 Yaş): Fowler’a göre dünyaya gelen her bebek kendi bakıcısı (ya da annesi) ile kuvvetli bir bağ kurar (Fowler, 1995: 118-121). İleri yaşlardaki tüm duyguların temellerinin atıldığı dönem olduğu için Fowler’ın bu aşama için söyledikleri ifadeleri okuduğunuzda önceki yılların psikanaliz ekolünün görüşlerinin benimsendiğini anlayabilirsiniz.
- b. 1. Evre-Sezgisel Yansıtımlı (Projektif) İnanç (3/4-7/8 Yaş): Dil gelişimi ile iletişime başlayan çocuk zamanla ailesi dışında diğer çevre ile de iletişim kurmaktadır. Somut düşünce halen gelişmemiş olsa da yeni durum ve olaylara karşı sevgi-korku duyguları gelişmektedir. Hayale ve taklide varan bir inanç gelişimi ile karşılaşırız. Fowler, bu aşamayı Piaget’nin “işlem öncesi”, Kohlberg’in gelenek öncesi “Cezalandırma ve İtaat Eğilimi” görüşlerine dayandırır.
- c. 2. Evre-Mitsel (Efsanevi)-Literal İnanç (7-11/12): Somut işlemlerin gelişmesi ile ahlaki ve dinî kuralların literal yani kelime-kelimesine algılandığı bu evre, sembollerin somut bir mana ifade etmesi ile karakterize edilmektedir. Unutmamak gerekir ki bu semboller her kültüre özgü özelliklerdir. İşte bu semboller veya dinî inançlar tek boyutlu ve sözel bir şekilde algılanır ki yetişkinlik döneminde bile bu algılanma durumu kendini hissettirebilir. Bu aşama Piaget’nin “somut işlem” ile Kohlberg’in “araçsal ahlak” aşamasına tekabül eder.
- d. 3. Evre-Yapay (Sentetik)-Geleneksel İnanç (11/12-17/18 Yaşlar ve Devamı): Fiziksel gelişim ile ortaya çıkan değişimler bireyin soyut düşünce özelliğini de ortaya çıkarır. Olaylara başkalarının gözü ile bakma yetisi gelişse de bireyin inanç sistemi toplumun inanç sistemi olması açısından gelenekselidir. Bu inanç aşaması analitik olmaması ve toplumun çoğunluğu ile uyum içinde olması açısından yapaydır (Fowler, 1981; 1995: 153; bkz. Ok, 2007:118). Bu aşama ömür boyu böyle sürebilir, diğer ileri aşamalara geçmeyebilir. Piaget’nin “formel işlem” ile Kohlberg’in “kişilerarası uyum/iyi çocuk eğilimine” karşılık gelir.
- e. 4. Evre-Bireysel-Düşünsel İnanç (Son Ergenlik 17/18 ve Sonrası): Dış otoritelerden bağımsızlaşarak inancın yeniden yapılandırılmasını içeren bu evre bireyin daha mantıksal ve özgür düşündüğü, dahası sembollerden ve efsanevî düşüncelerden daha az etkilendiği aşamadır. Bu evrede birey inancını dünya görüşü haline getirdiği için diğer bireylerin inancından kendini daha bağımsız hissedebilir. Piaget’nin “soyut işlem” ile Kohlberg’in “sosyal sistemin devam eğilimi” olan 4. Aşamasına tekabül eder. Kronolojik olarak ergenliğin sonunda başlayıp 30-40 yaşlarına kadar devam edebilir. Bir üst inanç evresine geçmediğinde de ömür sonuna kadar bu evre sürer.
- f. 5. Evre-Birleştirici İnanç (Orta Yaş 30 ve Sonrası): “Diyalektik bilme” sayesinde birey kendi inancının sınırlarının farkına vardığı için hakikatin çok boyutlu olabileceğini fark eder. Değişik kültürler ile diyalog kurabilmeye hazırdır. Adalet konusunda birey bu inanç aşamasında daha bilinçlidir ve adalet olgusunun sonuçlarını daha net olarak görmek ister (Fowler, 1995: 197-198). Piaget’nin formel/soyut işlem aşamasının diyalektik düşünceye kadar uzanan bu evre, Kohlberg’in kurmanın beşinci aşaması olan “sosyal kontrat” aşamasının sonuna tekabül eder (Paloutzian, 1996: 118).

- g. 6. Evre-Evrenselleştirici İnanç (30 Yaş Öncesi Nadir): Çok az insanın ulaştığı bir inanç aşaması olup birey, sevgi ve adalete teslimiyet, zulüm ve işkenceye karşı çıkış, tüm evreni ve yaratılmışları bir ve eşit olarak görür. Toplumu eğitmek ve dönüştürmek gibi bir vazifeye liderlik edebilir. Birey bu aşamada dünyanın içinde bulunduğu ciddi problemlerini çözmeye yönelik girişimlerde bulunduğu birtakım insanların veya toplumun önemli bir kısmı bundan rahatsızlık duyabilir (Fowler, 1995: 202-203). Kohlberg'in "gelenek sonrası" dediği yedinci aşamasına tekabül eder.

Yukarıdaki inanç aşamalarından dördüncü ve beşinci aşama konumuz açısından önemlidir. Bilhassa dördüncü aşama kritik bir aşamadır. Birey inancını kendine göre test etmesi ve hatta gerilimle yüzleşmesi, yeniden yapılandırarak bireysel ve otonom bir inanç elde etmeye başlar (Fowler, 1995: 172-173). Bu bireysel "yönetici" ve "otonom" inanç özellikleri eğer farklı inanç ve dünya görüşleri ile karşılaşırsa bilinçli bir egonun yegâne gerçeklik olmadığı sonucuna vararak "diyalektik bilme" ya da "diyalog" ile "beşinci aşama" olan geniş perspektifli "birleştirici" inanç aşamasına geçebilir (Fowler, 1995: 197-198). Böylece inancında esneklik artar. Ancak dördüncü aşamadaki her birey bir üst aşamaya geçemeyebilir. Bu kolay bir süreç değildir. Bazen tam tersine dördüncü aşamadan daha alt aşamalara da evirilebilir. Bu inanç aşamalarının altındaki -özellikle- üçüncü ve ikinci inanç aşamaları daha sert, katı, ayrıştırıcı, fundamental, tutucu, korumacı bir inanç şeklini ifade eder. Kısacası, birey hayatının bir döneminde bazı sebeplerden dolayı dördüncü aşamadan daha alt aşamalara dönebileceği gibi daha üst aşamalara da ilerleyebilir. Aşağıda Belkıs kıssasının yorumunda görülecektir ki, Belkıs diyalog yerine savaş tercih edilebilirdi. Eğer Belkıs savaşı tercih etseydi inancında ve Süleyman peygamberin topluma karşı izlediği kimlik siyasetinde daha tutucu, sert, katı ve korumacı bir inanç evresine gelebilirdi. Fowler'a (1995) göre bireylerden çok az bir kısmı dördüncü aşamadan beşinci aşamaya ve oradan da son aşama olan altıncı aşamaya geçer. Bazen, toplumun yöneticisi konumundaki bireyler dördüncü aşamadan beşinci aşamaya geçemeyebilirler. Hatta inanç aşamalarının daha alt seviyelerinde de bulunabilirler. Daha aşağı seviyede bulunan inanç aşamaları daha koyu muhafazakâr ve sert/katı inanç aşamalarını temsil ettiği düşünülürse, toplumun ve toplum yöneticilerinin bu aşamada olmaları, izledikleri siyaset açısından daha farklı bir tavır içinde olmalarına sebep olabilir.

c. Kraliçe Belkıs Kıssası Nedir?

Belkıs kıssası 27. Neml Suresinde yer almaktadır. Surede Süleyman peygamberin hayatından kesitlerin anlatıldığı ayetler Neml Suresinde 20. ile 44. ayetlerinde mevzu bahis edilmektedir. Bu ayetlerdeki anlatıya göre, Süleyman peygamber çölde kuşları teftiş ettiği sırada Hüthüt adlı kuşun olmadığını görür. Hüthüt geri geldiğinde de Süleyman peygambere kendisinin daha önceden hakkında bilgisinin olmadığı Sebe' diyarından haber getirdiğini söyler. Hüthüt der ki (Neml, 23 vd.) : *"Ben, onlara (Sebe' halkına) hükümdarlık eden, kendisine her şeyden bolca verilmiş ve büyük bir tahtı olan bir kadın gördüm (Belkıs)."* *"Onun ve kavminin, Allah'ı bırakıp güneşe taptiklerini gördüm. Şeytan, onlara yaptıklarını süslü göstermiş ve böylece onları yoldan çıkarmış. Bu yüzden de onlar doğru yolu bulamıyorlar."* Süleyman peygamber Hüthüt'ün doğru söyleyip söylemediğini araştıracağını söyleyip bir mektup yazıp Sebe' ülkesine götürmesini Hüthüt'e emreder. Mektup Allah'a iman etmeye davet etmekte olup ayetteki ifadesi ile "besmele" ile başlamaktadır. Hüthüt mektubu verdikten sonra Sebe' kraliçesi Belkıs bu durumu kavminin ileri gelenleri ile istişare yapar. Neml Suresi (30 vd.) : *Belkıs dedi ki: "Ey ileri gelenler! Bana çok önemli bir mektup atıldı."* *"Mektup, Süleyman'dan gelmiştir. O, 'Bismillâhirrahmânirrahîm' diye başlamakta ve içinde 'Bana karşı büyüklük taslamayın ve teslimiyet göstererek bana gelin' denilmektedir."* *"Ey ileri gelenler! Durumum hakkında bana görüş bildirin. Sizler yanımda bulunmadıkça hiçbir işe kesin olarak karar vermem."* *Dediler ki: "Biz güçlü kimseleriz ve çetin savaşçılarız. Emir senin. Ne emredeceğini düşün."* (Kraliçe Belkıs) şöyle dedi: *"Krallar bir memlekete girdi mi, orayı harap ederler ve halkının ileri gelenlerini zelil hâle getirirler. İşte onlar böyle yaparlar. Ben onlara bir hediyeye gönderip, elçilerin ne haber ile döneceklerine bakacağım (Neml, 30-31 vd.)"*

Böylece Belkıs, Süleyman peygambere elçiler ve yanlarında hediyeler gönderir. Fakat Süleyman peygamber hediyeleri kabul etmez. Allah'ın verdiği daha hayırlı olacağını ve Allah'a iman etmelerinin gerektiğini aksi takdirde sonucun yenilgi ile sonuçlanacağını bildirir (Neml, 36-37). Belkıs'ın yanına dönen elçiler gördüklerini anlatınca Belkıs bizzat kendisi ve yanındakiler ile Süleyman peygamberin yanına gitmeye karar verir. Onlar Süleyman peygamberin yanına gelmeden önce Belkıs'ın tahtının göz açıp kapanıncaya kadar kısa bir süre içinde getirilmesi olayı gerçekleşir (Neml, 38-40). Süleyman peygamberin istişare heyetinin içinde yer alan ilim ehli bir kişinin bu mucizevi olayı gerçekleştirmesi gösteriyor ki, o dönemin baskın kültürü, Süleyman peygamberin toplumunun kültürüdür. *Dikkat edilirse mucizevi bir olay denildi ama bu bir mucize değildi.* Buradan insanın kendi bilgi ve becerisini geliştirerek ilim ve teknik ile cinlerin hikâyelerde anlatıldığı büyümlü olaylarını bile geride bırakabileceğini anlamaktayız. Kur'an'a göre, bilgi ve teknik ile bir insan göz açıp kapatıncaya kadar bir nesneyi başka bir yere taşıyabilir ya da bilgi ve teknikler mucizevi olaylarla karşılaştırılıp kıyaslanabilir (Şa'râvî, trh: 344-345; akt. Aydın, 2015: 111). Bu salt bir mucize olarak Kur'an'da anlatılmaz. Çünkü mucize peygamberler vasıtası ile ortaya çıkan olaylardır. Hâlbuki tahtın getirilmesi ilim ehli bir insan tarafından gerçekleştirilmiştir. Süleyman peygamber döneminde ilim ve teknik ileri bir boyuta gittiğini anlamaktayız. Bunun için baskın kültür denilebilir.

Süleyman peygamber bu tahtın Belkıs tarafından tanınmayacak hale getirilmesini ister. Belkıs Süleyman peygamberin yanına geldiğinde tahtı görünce "sanki o" diyerek tam olarak emin olamaz (Neml, 42). Sonra Süleyman peygamberin köşküne girilir. Köşk billurdan döşenmiş bir köşk olup içinde derin suların olduğunu zannettiği için Belkıs eteğini toplar fakat suya batmadığını görür. En sonunda Belkıs "Süleyman ile âlemlerin Rabbi olan Allah'a teslim oldum" diyerek iman ettiğini ilan eder (Neml, 44). Belkıs böylece inanç değiştirmiş olur. Ardından kavmi de aynı şekilde iman eder ve iki kavim arasında savaş olmaz. Süleyman peygamber ile Belkıs kıssası günümüz Kitabı Mukaddes'te de geçer. Fakat anlatımda bazı farklılıklar vardır. Örneğin Kitab-ı Mukaddes'te Hüthüt kuşundan bahsedilmez. Ayrıca Belkıs'ın iman etme şekli "İsrail'in tanrısına iman ettim" şeklindedir (Seyhan, 2022: 167). Bunun gibi farklılıklar dışarıda tutulursa Belkıs ile Süleyman peygamber arasında savaş olmadan barış içinde bir süreç yaşandığı anlaşılmaktadır. Kısacası Belkıs ile Süleyman peygamber arasında liderler üzerinden toplumsal bir mutabakat ve diyalog yaşanmıştır.

d. Kimlik Siyaseti ile İnanç Gelişimi Açısından Belkıs Kıssasının Yorumu

Belkıs kıssasının yorumuna geçmeden önce ilk olarak şunun altının çizilmesi gerekir: Burada "kimlik siyasetinden" kastedilen, azınlık olan bir grubun veya maddi kültürü geri kalan bir toplumun, maddi ve manevi kültürü baskın olan bir başka toplumsal yapıyla kültürleşmesi veya bütünleşmiş ya da uyum içinde olması sırasında takındığı tavırların/siyasetinin ne olduğudur. "Kimlik siyaseti" kavramı çok geniş bir kavram olduğu için burada bu şekilde sınırlandırılmıştır. Unutulmamalıdır ki, "kimlik siyaseti" ile ilgili bilimsel yazında birçok görüş ileri sürülmüştür. Bu sunumda kimlik siyaseti derken kısacası, "baskın kültür" ile "baskın olmayan" kültür arasındaki ilişki Belkıs kıssası örneğinde "İnanç Gelişim Kuramı" dikkate alınarak yorumlanacaktır.

Bu sunumda baskın grubun diğer toplumları etkileme ya da tehdit etme durumlarında takındıkları tavır hakkında meşhur tarihçi Toynbee'nin görüşlerini hatırlamakta fayda vardır. Toynbee'ye göre bir medeniyetin başka bir medeniyetin baskısı ya da etkisi altında kaldığı durumlarda o geri kalan medeniyet o baskın medeniyete karşı ya "zelotizm" ya da "herodyanizm" şeklinde karşılık verir (Berkes, 1993: 173). Buna göre "zelotizm" tehdide veya baskıya uğrayan medeniyetin, kabuğuna çekilerek iyice gelenekçi olduğu durumu ifade ederken, "herodyanizm" ise baskın medeniyetin maddi ve manevi kültürünü yavaş yavaş benimsemesi hatta özümsemeye başlamasıdır. Tıpkı Osmanlı'nın Batılılaşma hareketinin ortaya çıkması sürecinde görüldüğü gibi. Osmanlı Batılılaşmaya karşı kendini tamamen kapatıp çekirdeğine

dönemezdi çünkü topraklarının önemli bir kısmı Avrupa kıtasında iken bu toprakları korumak için ilk başta Avrupa'nın maddi kültürünü almak zorunda kalmıştı. Sonra manevi kültüründen de etkilenmişti. Yine izlediği kimlik ve azınlık siyaseti de buna göre şekillenmişti. Baskın kültüre karşı Osmanlı'nın yapacağı şey “zelotizm” ile beraber “herodyanizmi” aynı anda yaşamaktan başka bir şey değildi (Özgül, 2019: 4).

Bu Batılılaşma siyaseti karşısında Osmanlı'da hem halk içinde hem de bürokrasi içinde farklı tepkiler ortaya çıkar. Osmanlı'da Batılılaşmayı hem maddi hem manevi kültürün alınması gerektiğini savunanlar çıktığı gibi Batılılaşmaya tamamen karşı çıkanlar da olduğu herkesçe malumdur. Aynı zaman da Batının sadece maddi ve askeri gücünü alarak Batılılaşmayı savunanlar da vardı (bkz. TDV Ansiklopedisi “*Batılılaşma*” maddesi). Batılılaşmaya her şekilde karşı çıkanların takındığı tutum daha tutucu daha muhafazakâr daha sert tutumda olduğu kabul edilir. Bu aynı zaman da inancın yaşam şekline de yansır. Öte yandan Batılılaşmaya karşı olmayıp “herodyanizmden” yana olanların ise daha esnek bir tutum içinde olduğunu da söyleyebiliriz. Bu tutum ve davranışlar bireylerin ve toplulukların kendi tercih ve kanaatlerini oluşturur.

Yukarıdaki Osmanlı'nın Batılılaşma sürecinde ortaya çıkan bu durumun Belkıs kıssası açısından ele aldığımızda bir benzerinin burada da ortaya çıktığı görülebilir. Belkıs ve Sebe' kavmi her ne kadar güçlü bir kavim olsa da Süleyman peygamberin medeniyeti kadar baskın ve güçlü değildi. Ayrıca rivayetlerde Sebe' kavminin ticaretle uğraşan bir kavim³ olduğu göz önüne alındığında uluslararası ticaret yapan bir kavmin kendi içine kapanık olması beklenemezdi. Sebe' kavmi yönetim açısından kraliçe ve onun danışma heyetinden müteşekkil olduğunu anlıyoruz. Ayetlerden anlaşıldığı kadarıyla başlarında bulunan bir kraliçe ve bu kraliçenin görüş alıp verdiği bir meclisi var (Neml, 32). Böyle bir kavmin kraliçesine bir mektup gelir ve bu mektup Allah'a iman etmeyi emreder. Bu durum karşısında kraliçe Belkıs ya “zelotizmi” ya da “herodyanizmi” tercih edecektir. Baskın kültürün veya tehdit edici kültürün Süleyman peygamberin kültürü olduğu açıktır. Zira şahsi olarak, Süleyman peygamber Hüdhüd'ün getirdiği haberin içeriğinden önceden bilgi sahibi değildir. Yani Süleyman peygamberin Belkıs ve kavminin güneşe tapan bir kavim olduğundan haberi yoktur. Ancak Belkıs Süleyman'dan gelen mektubu okuyunca mektubun Süleyman'dan geldiğini anlamaktadır. Eğer Süleyman peygamberden veya kültüründen haberdar olmasa zaten mektubu okuyamaz veya o mektubun gerçek olup olmadığını anlayamazdı (bkz. Neml, 15-36).

Belkıs danışma meclisi ile bu konuyu görüştüğünde meclis tamamen yetkinin Belkıs'ta olduğunu söyler. Ancak Belkıs savaşmayı veya baskın kültüre karşı “zelotizmi” tercih etmeyi şayet isterse, meclistekiler, devlet olarak kraliçenin arkasında duracaklarını ve mücadele konusunda her türlü desteği vereceklerini söylemekteydiler. Sebe' halkı kimlik siyaseti açısından kendi benliklerini koruma konusunda kararlı olmakla birlikte kraliçelerine de güven duymaktaydılar. *Kraliçelerine verdikleri bu yetki ve güven ile “zelotizm” konusunda isyan etmedikleri çok açıktır.* O dönemin meclis üyeleri veya halkın ileri gelenleri Belkıs'ın kararına muhalefet edip isyan etseydi Sebe' halkının sert, katı ve içine kapanık yani kültürleşmeye karşı dirençli bir toplum olduğunu anlayabilirdik. Fakat böyle olmadığı gözükmektedir.

Halkından ve danışma meclisinden tam yetki alan Belkıs'ın ise inanç gelişim açısından sert, temel, katı, geleneksel, yeniliğe açık olmayan bir seviyede olmadığı söylenebilir. İslami kaynaklarda da Belkıs, Süleyman peygamberin gerçek bir peygamber mi yoksa dünyalığa düşkün olan bir melik mi olup olmadığını araştırmak ister. Bunun için çok değerli hediyeler gönderir. Eğer hediyeleri kabul etmezse gerçek peygamber olduğuna hükmedecektir (Zuhayli, 2014: 269). Böylece Belkıs⁴ Süleyman peygambere

³ Bkz. <https://kuran-ikerim.org/sebe-halki-ve-arim-seli#:~:text=Sebe%20halk%C4%B1%2C%20o%20d%C3%B6neme%20g%C3%B6re,refah%20dolul%20bir%20hayat%20ya%C5%9Fat%C4%B1yordu>.

⁴ Belkıs izlediği bu siyaseti ile Türk-İslam coğrafyasında ve edebiyatında sevilen bir karakter olarak karşımıza çıkar. Anadolu'nun bazı harabe saray veya köşklerine bile “Balkız” ya da “Belkıs” adı verilir (Yüçetürk, 1992: 421).

karşı savaşı değil diyalogu tercih eder. Bunun üzerine heyetler gönderip görüşmeye başlar. Karşı tarafı anlama niyetine girer. Süleyman peygamberin gerçek bir peygamber olduğunu anlasa bile Belkıs isteseydi, “biz atalarımızdan gördüğümüz dini değiştiremeyiz” diyerek diyalog sürecini bitirebilir ve savaş hazırlıklarına başlayabilirdi. Ancak böyle olmamıştır.

Belkıs, Süleyman peygamber ve kavmine karşı “zelotizmi” değil “herodyanizmi” tercih etmiş görünmektedir. Aslında bu Fowler’ın inanç gelişimi aşamasında Belkıs’ın dördüncü aşamadan beşinci aşamaya geçiş içinde olduğunu gösterir. Dördüncü aşamada dış otoritelerden daha bağımsız olarak mantıksal ve özgür düşünce ile sembollerden ve efsanevi bakış açısından daha az etkilenen dahası akılcı düşünen Belkıs, diyalogu seçerek baskın kültüre karşı radikal, kapalı ve sert bir kimlik siyaseti izlememiştir. Elçilerle gönderilen kıymetli hediyelere itibar etmeyen Süleyman peygamberin inancındaki samimiyet ve kararlılık Belkıs’ın dikkatini cezbetmiştir. Daha sonra Süleyman peygamberle bizzat görüştüğünde de Süleyman peygamberin gerçek bir hakikat getirdiğini idrak etmiştir. Süleyman peygamberin yanında iken tahtının bir anda oraya getirildiğini ve sırça bir köşkün içinden akan suyun kendi ayağını ıslatmadığını görmesi Belkıs’ın hayranlığını ve şaşkınlığını artırmasına neden olmuştur. Fowler’ın “İnanç Gelişim Kuramında” (FDT) da her insan dördüncü aşamadan beşinci aşamaya kolay geçemez. Bir üst inanç aşamasına geçmesi için “diyalektik bilme” sayesinde yaşaması gereken olağanüstü bir tecrübe edinmesi gerekir (Fowler, 1984). Belkıs Süleyman peygamber ve toplumu ile yaşadığı diyalog süreci ile inanç değişimine girmiş ve neticesinde atalarının dinini bırakıp “âlemlerin rabbi olan Allah’a iman ettim” demiştir.

SONUÇ

Bu çalışmada Belkıs ve toplumunun Süleyman peygamber ve onun baskın toplumuna karşı izledikleri kimlik siyaseti ve inanç gelişimi hakkında yorumlar yapılmaya çalışılmıştır. Geniş bir kavram olan “kimlik siyaseti” maddi ve manevi kültürü baskın olan bir medeniyete, kültüre veya topluma karşı diğer bir toplumun kendini korumak veya ayakta kalmak için izleyeceği siyaset olarak ele alınmıştır. Bunun için tarihçi Tonybee’nin ortaya attığı “zelotizm” ve “herodyanizm” kavramlarının ne olduğu açıklanarak Belkıs’ın Süleyman peygamber ve toplumuna yönelik izlediği siyaset izah edilmiştir. Buna göre Belkıs, baskın kültüre karşı izlediği siyaset “herodyanizmdir”. Yani baskın medeniyetin maddi ve manevi kültürünü öğrenerek kendi kültürünü geliştirmek devam ettirmek ve korumaya çalışmaktır. Osmanlı’nın Batılılaşma siyasetinde de benzer durumlar vardır. Eğer Belkıs ve toplumu “zelotizmi” tercih etseydi muhakkak diyalog yerine kendi kabuklarına çekilir ve geleneklerini, benliklerini korumak adına savaş tercih ederdi.

Belkıs’ın izlediği bu diyalog siyaseti Fowler’ın İnanç Gelişim Teorisi (FDT) ile yorumlanmıştır. Buna göre Belkıs, kişilik olarak otonom ve özgür bir yapıya sahiptir. Fowler’ın inanç gelişim kuramında dördüncü aşamada olan daha mantıksal ve özgür düşünebilir hatta proaktif davranabilir (Fowler, 1984). Kendine göre bir yorumda olsa da Süleyman peygamberden mektubu alınca danışma heyetinin fikrini ve yetkisini almış ancak son kararı kendisi vererek savaş yerine diyalog tercih etmiştir (bkz. Neml, 34). Hatta Belkıs savaşmak yerine diyalog kurmak için Süleyman peygambere elçiler göndermiş ve kıymetli hediyeler sunmuştur. Belkıs’ın gayesi Süleyman peygamberin gerçek bir peygamber mi yoksa dünyaya meyleden bir melik mi olduğunu anlamaktır. Eğer bağımlı ve geleneklere düşkün bir kişilik ve liderlik özelliği sergileseydi Fowler’ın kuramı açısından da inanç gelişiminde dördüncü aşama olan bireysel düşünsel inanç aşamasında kalamazdı. Görülen o ki, inanç gelişimi açısından Belkıs, inanç gelişiminde dördüncü aşamada olup izlediği “herodyanizme” dayalı kimlik siyaseti ile diyalogu tercih etmiştir. Bu yüzden Belkıs’ın bu durumu,

Fowler'ın İnanç Gelişimi Kuramının beşinci aşamasında yer alan bir bireyin “diyalog” süreci ile farklı kültür ve inançtakiler ile iletişim kurulmasını hatırlatmaktadır (Fowler, 1995: 197-198). Kısacası Belkıs izlediği bu siyaset ile inanç gelişimi dördüncü aşamadan beşinci aşamaya doğru ilerlemektedir.

Belkıs, Süleyman peygamber ile bizzat görüşmeye gittiğinde de iki olağanüstü olay onun hayranlığını cezbetmiş ve inanç değişimine karar vermiştir. Kendisini takip eden toplum da bu inanç değişimi konusunda Belkıs'a isyan etmemiştir. Bu iki olağanüstü olaydan birincisi, Belkıs yolda iken Süleyman peygamberin tahtının göz açıp kapayıncaya kadar getirilmesi olayıdır ki bu olay sırf bir sihir, ilizyon ve büyü ile değildir. Kur'an'a göre Süleyman peygamberin heyetinde yer alan ilim sahibi bir insanın gerçekleştirdiği bir olaydır (bkz. Neml, 40). İnsan âleminin bazen cinlerden bile daha üstün olabileceği anlaşılmaktadır. Diğer olağanüstü olay ise Belkıs'ın Süleyman peygamberin sırça köşkünün içine girdiğinde içinden su aktığını görüp suyun ayaklarını ıslatacağını zannetmesidir (bkz. Neml, 44). Fakat köşkün içinde akan su ayaklarını ıslatmadığını görünce Belkıs, sanki suyun üzerinde yürümüş gibi olmuştur. Bu iki olay Süleyman peygamberin ve toplumunun maddi kültür olarak çok ileride olduğunu göstermektedir.

Sonuç olarak, Belkıs yaşadığı, şahit olduğu olaylar sonucunda Süleyman peygamberin gerçek peygamber olduğunu anlamış ve inanç değiştirmiştir. Kendisine sunulan Allah'a inanma davetini kabul edip güneşe tapmayı bırakan Belkıs ve toplumu barış ve selamete yurtlarına geri dönmüştür. Diyaloga dayalı kimlik siyaseti ile kendi benliklerini devam ettirmişlerdir. Sadece inançları değişmiştir. Süleyman peygamber ve toplumu tarafından sömürülmüş bir toplum olmamıştır. Bütün bu anlatılanlar kısa ve öz olarak aşağıda bir tablo halinde sunulmuştur⁵:

KAYNAKÇA

Aydın, H. (2015). “İslam İnançları Açısından Mucize, Kerâmet, Sihir ve İstidrac Kavramları Üzerine Bir İnceleme”, Sakarya İlahiyat Fak. Dergisi, c: 17; s: 32; ss: 105-137.

⁵ Tablonun aslı için bkz. Seyhan (2023: 317).

- Berkes, N. (2012). Atatürk ve Devrimler, (İkinci Baskı). İstanbul: Adam Yayınları.
- Budak, S. (2009). Psikoloji Sözlüğü. Ankara: Bilim Sanat Yayınları.
- Çantay, H. B. (1995). Kur'an-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim. İstanbul: Risale Basım Yayıncılık.
- Fîruzabâdî, Ebu Tahir. (1305). Kamusu'l-Muhit. Çeviren: Mütercim Asım Efendi, İstanbul: Matbaa-i Hayriye.
- Fowler, W. J. (1984). Become Adhult Become Christiyanity. San Francisco: Jhon Wiley & Sons.
- Fowler, W. J. (1995). Stages of Faith, the Psychology of Human Deveelopment and The Quest for Meaning, San Fraancisco: Harper Collins Publisher.
- Fowler, W. J. (2001). "Fatih Development Theory and Postmodern Challenges", The International Journal for the Psychology of Religion, c:11; s: 3; ss: 159-172.
- Göktolga, O. (2013). "Ayrılık- Farklılık Bağlamında Kimlik Siyaseti", Akademik Yaklaşımlar Dergisi, c: 4; s:1; ss: 121-131.
- Hall, S. (1998). Introduction: Who needs "identity"? Editorler: S. Hall ve P. Du Gay, Qestions of Culturel Identity, ss: 1-17. New York: SAGE Publications.
- Hogg, M. A. (2012). Self-Uncerainty, Social Identity Prominence and Group Identification. Editorler: J. Jetten, C. Haslam vd. The Social Cure: Identity, Health and Well-being, ss: 83-98) Psychlogy Press.
- Jetten, J. Haslam, C. ve Haslam, S. A. (2012). The Social Cure: Identity, Health and Well-Being. Psychology Press.
- Kula, M. N. (1986). Kimlik ve Din: Ergenler Üzerine Bir Araştırma (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bursa: Uludağ Üniversitesi SOSBE.
- Martin, M. (2007). "Atheism and Religion" . In The Cambrige Companion to Atheism, M. Martin (Ed.). New York: Cambridge.
- Mutçalı, S. (1995). Arapça Türkçe Sözlük. İstanbul: Dağarcık Yayıncılık.
- Ok, Ü. (2007). İnanç Psikolojisi. Ankara: Avrasya Yayıncılık.
- Özgül, M. K. (2019). 19. Yüzyıl Türk Edebiyatına Genel Bakış. Editörler: Macit, M. ve Horata, O. 19. Yüzyıl Edebiyatı. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Paloutzian, R. F. (1996). Invitation to the Psychlogy of Religion, London: Allyn and Bacon.
- Seyhan, B. Y. (2022). Kitab-ı Mukaddes ve Kur'an-ı Kerimdeki Kıssaların Karşılaştırılması. Bursa: Emin Yayınları.
- Seyhan, B. Y. (2023). "Kimlik Siyaseti ve İnanç Gelişimi Açısından Belkıs Kıssasının Yorumu". Delhi: 8. Asia Pacific International Modern Sciences Congress, September, 11-12.
- Şa'râvî, Muhammed, M. (trs.). Tefsiru'ş-Şa'râvî (el-Hevâtır), Matâbiu Ahbâri'l-Yevmi, I, 126, 344-345; X, 6087.
- Vatandaş, S. (2019). Postmodern Dönemde Kimlik ve Sosyal Medya. İstanbul: SERKAM Yayınları.
- Yüçetürk, O. S. (1992). "Belkıs" Maddesi. TDV Ansiklopedisi, Ankara: TDV Yayınları.

Zebîdî, Murtaza, H. Ez-Zebîdî. (trsz.). Tâc'ül-arûs min Cevâhiri'l-Kamus. Kahire: Dâru'l-Hidaye.

Zuhayli, V. (2014). Tefsir-ül Münir. Tercüme: Hamdi Arslan-Ahmet Efe. İstanbul: Risale Yayıncılık.

İnternet Kaynakları

TDK “kimlik” maddesi için <https://sozluk.gov.tr/>

TDK “siyaset” maddesi için <https://sozluk.gov.tr/>

<https://kuran-ikerim.org/sebe-halki-ve-arim-seli#:~:text=Sebe%20halk%C4%B1%2C%20o%20d%C3%B6neme%20g%C3%B6re,refah%20dolu%20bir%20hayat%20ya%C5%9Fat%C4%B1yordu.>